

УДК 351.84

Ю. С. Конопліна,
к. е. н., доц. кафедри фінансів,
ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ»

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ І ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ

В статті розглядаються характерні риси фондів соціального страхування і визначено спільне та відмінності в діяльності кожного із фондів у контексті відтворення трудових ресурсів. Основна увага приділяється особливостям функціонування кожного із фондів соціального страхування. Автор здійснює дослідження основних причин, що обумовлюють певні особливості кожного із фондів соціального страхування у контексті відтворення трудових ресурсів.

The author examines characteristic features of social insurance funds and distinguishes similarity and differences in each fund functioning in the context of labor force recovery. The main attention is paid to the peculiarities of each social insurance fund functioning. The author implements the study of the main reasons which condition certain peculiarities of each social fund functioning in the context of labor force recovery.

Ключові слова: соціальне страхування, фонди соціального страхування, відтворення трудових ресурсів.

Постановка проблеми. У сучасних умовах проблематика відтворення трудових ресурсів представляється одним із найбільш важливих факторів забезпечення сталого економічного зростання у більшості країн світу. На перший план виступають завдання розробки та адекватного виконання стратегії розвитку трудового потенціалу. Зазначене свідчить про актуальність дослідження впливу на процеси відтворення трудових ресурсів різних інститутів суспільства, у тому числі й інституту соціального страхування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні розробки з питань соціального страхування висвітлюють різноманітні аспекти вдосконалення функціонування системи соціального страхування. Дослідниками акцентується увага на питаннях масштабів участі держави у функціонуванні соціального страхування у сучасних умовах [2], а також на врівноваженні ролі всіх сторін соціального партнерства у вирішенні проблем соціального страхування, що, безумовно, є дуже актуальним у переважній більшості країн і, у тому числі, в Україні [3]. Позитивним аспектом наукових публікацій з питань соціального страхування є приділення уваги відповідності соціального страхування в Україні сучасному європейському рівню в контексті євроінтеграції [1, 4]. Однак при цьому недостатньо уваги приділяється дослідженню впливу соціального страхування на відтворення трудових ресурсів у країні.

Формулювання цілей. При підготовці даної публікації автором було сформульовано такі цілі: 1) визначити особливості функціонування фондів соціального страхування у контексті вирішення проблем відтворення трудових ресурсів; 2) охарактеризувати тенденцію падіння народжуваності як один із факторів впливу на відтворення трудових ресурсів; 3) визначити напрямки відтворення трудових ресурсів у рамках соціального страхування.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення відтворення трудових ресурсів у країні (за можливістю розширеного) представляється одним із найважливіших завдань соціального страхування. Виконання цього завдання здійснюється у рамках кожного із чотирьох видів загальнообов'язкового державного соціального страхування. У рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності застрахованим особам надається можливість у випадку тимчасової втрати працездатності протягом періоду дії листка непрацездатності не вести трудову діяльність, отримуючи при цьому в залежності від стажу повну або часткову компенсацію втраченого заробітку. Наявність компенсації втраченого за період тимчасової втрати працездатності заробітку має ключове значення для виконання завдань соціального страхування, оскільки застрахованій особі гарантується не тільки збереження робочого місця, але й те, що сама застрахована особа та члени її родини за цей період практично не відчують погіршення фінансової забезпеченості. Самі по собі гарантії стосовно збереження для застрахованої особи робочого місця характеризуються меншою ефективністю щодо виконання завдань соціального страхування, оскільки потреба у коштах для існування самої застрахованої особи та членів її родини з великою імовірністю змушує тимчасово непрацездатну особу все ж таки продовжувати трудову діяльність навіть у такому стані.

За допомогою збереження за тимчасово непрацездатною особою робочого місця та виплати такій особі компенсації заробітку, втраченого нею за період тимчасової непрацездатності, соціальним страхуванням вирішуються такі завдання: 1) запобігання продовженню застрахованою особою трудової діяльності у стані тимчасової непрацездатності, а значить попередження падіння продуктивності праці даної особи (оскільки особа у стані тимчасової непрацездатності не здатна якісно і своєчасно виконувати свої службові обов'язки, і, крім того, у такому стані значно підвищується ризик нещасних випадків і травмування на виробництві); уникнення більш тривалого за інших рівних умов одужання застрахованої особи, перетворення її захворювання на хронічне, виникнення ускладнень та погіршення загального стану здоров'я особи, виникнення рецидивів захворювання у майбутньому, отримання застрахованою особою внаслідок захворювання часткової або повної втрати працездатності (що разом означає погіршення якості елемента трудових ресурсів, представленого даною застрахованою особою), а також запобігання розповсюдженню інфекційних захворювань (якщо тимчасова непрацездатність застрахованої особи настала у результаті саме інфекційного захворювання) і, таким чином, збереження у працездатному стані трудових ресурсів, представлених колективом співробітників даної особи; 2) запобігання погіршенню стану матеріальної забезпеченості особи і членів її родини у разі, якщо застрахована особа фізично не має можливості (навіть бажачи без огляду на всі можливі негативні наслідки) продовжити трудову діяльність у стані тимчасової непрацездатності. Крім того, у рамках даного виду соціального страхування здійснюється часткова оплата санаторно-курортного лікування застрахованих осіб та їх дітей, що також спрямовано на підтримку якості та відновлення трудових ресурсів у країні.

Значний обсяг навантаження щодо відтворення трудових ресурсів у країні припадає на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. З цією метою використовується такий інструментарій, як виплата матеріальної допомоги по безробіттю (розмір такої допомоги не може дорівнювати 100 % втраченого заробітку і із збільшенням тривалості періоду безробіття поступово зменшується, що покликано стимулювати безробітну особу до активного

пошуку нового місця роботи), навчання та перекваліфікація безробітних осіб, сприяння у пошуку робочого місця з метою працевлаштування безробітної особи (таким чином, на даний вид соціального страхування покладено функції посередництва між потенційними найманими працівниками та їх потенційними роботодавцями). У функціонуванні даного виду соціального страхування першочерговим завданням є не стільки скорочення кількості офіційно зареєстрованих безробітних, скільки недопущення довготривалого безробіття, а також зменшення частки молоді у загальній кількості безробітних. Ключове значення для успішного виконання завдань даного виду соціального страхування мають такі його функції, як навчання та перекваліфікація безробітних осіб, оскільки від того, наскільки правильно будуть запропоновані напрями навчання і перекваліфікації (наскільки адекватними ці напрями будуть поточним і потенційним потребам роботодавців (ринку праці) залежить успішність працевлаштування даних безробітних осіб, які пройшли зазначене навчання та перекваліфікацію. Основний потенціал щодо підвищення якості та ефективності даного виду соціального страхування полягає саме у вдосконаленні вивчення потреб роботодавців (ринку праці), як наявних, так і, що не менш важливо, потенційних, оскільки перепідготовка кадрів має бути спрямована на випередження. Результати масштабних досліджень потреб ринку праці, які стосуються середньо- і довгострокової перспективи, мають відобразитися у відновленій практиці часткового державного замовлення (у вигляді надання тому чи іншому вищому навчальному закладу квоти на держбюджетні місця для навчання студентів за необхідними країні спеціальностями). Вибір вищих навчальних закладів необхідно здійснювати за відкритою і незалежною об'єктивною методикою їх рейтингування взагалі, і окремо за певними найбільш перспективним спеціальностями. Дослідження і прогнозування розвитку економіки країни представляє собою окрему складну наукову проблему, однак саме від точності таких прогнозів залежить, чи будуть у країні у необхідний час та у необхідній кількості трудові ресурси з відповідною освітою і високим рівнем професіоналізму. Даний вид соціального страхування має тісний взаємний зв'язок із сферою освіти. Для здійснення перепідготовки кадрів за рахунок коштів даного виду соціального страхування доцільно використовувати професіональні ресурси кращих навчальних закладів. Орієнтуючись на результати масштабних досліджень перспектив розвитку економіки країни взагалі, і ринку праці, зокрема, представляється доцільним запровадити перепідготовку кадрів не тільки для осіб, які вже опинилися у стані безробіття, а й для тих осіб, які ще працюють, але (виходячи із результатів досліджень) на такому робочому місці, з якого з високою імовірністю можуть опинитися у стані безробіття.

У рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку із нещасними випадками на виробництві та професійними захворюваннями також відбувається значний обсяг роботи щодо відтворення трудових ресурсів країни, причому зусилля спрямовуються як на превенцію, тобто запобігання настанню страхових випадків (тобто погіршенню якості трудових ресурсів і зменшенню їх кількості), так і на мінімізацію негативних наслідків настання страхових випадків, надання постраждалим особам матеріальної допомоги, а також безоплатних медичних і реабілітаційних послуг з метою повернення даних осіб до складу трудових ресурсів країни.

У рамках загальнообов'язкового державного пенсійного страхування спрямованість на відтворення трудових ресурсів проявляється слабше, ніж в інших видах соціального страхування. У функціонуванні даного виду соціального страхування проблематика відтворення трудових ресурсів розглядається лише як один із аргументів на користь збільшення пенсійного віку. Незважаючи на те, що у рамках даного виду соціального страхування збільшення пенсійного віку представляється ефективним інструментом вирішення першочергового завдання – подолання дефіциту бюджету Пенсійного фонду України, а проблема відтворення трудових ресурсів розглядається як другорядна, роль збільшення пенсійного віку у контексті відтворення трудових ресурсів є достатньо вагомою, але одночасно і суперечливою. Вагоме значення збільшення пенсійного віку для відтворення трудових ресурсів проявляється у тому, що обсяги трудових ресурсів, які завдяки збільшенню пенсійного віку щороку залишаються на ринку праці, у порівнянні із загальною величиною трудових ресурсів у країні є достатньо суттєвими. Незважаючи на те, що роль збільшення пенсійного віку є дійсно вагомою, його наслідки для ринку праці неможливо однозначно оцінити як позитивні або негативні. Дійсно, затримка осіб передпенсійного віку на робочих місцях у деякій мірі заважає віковій ротації кадрів, дещо ускладнюючи стан справ із молодіжним безробіттям (зокрема, ускладнюється і без того важкий процес пошуку молодими особами першого місця працевлаштування), боротьба з яким є одним із першочергових завдань сучасного суспільства. Однак з іншого боку кадри, що залишаються на робочих місцях завдяки збільшенню пенсійного віку, у багатьох (якщо не у більшості) випадках характеризуються високим професіоналізмом і великим досвідом трудової діяльності у відповідній сфері, а значить від подовження трудової діяльності таких кадрів (трудовах ресурсів) конкретній роботодавцеві і економіка країни в цілому отримують певні переваги.

Основною причиною скорочення народжуваності (навіть нижче критичного рівня) є тенденція фемінізації, яка виникла у провідних країнах світу (Західна Європа та США) і розвивалася тим більшим високими темпами, чим більш економічно і соціально благополучними ставали ці країни. До появи тенденції фемінізації жінка у суспільній ієрархії займала дещо другорядне місце. У даному випадку мова не йде про пригнічення або порушення загальнолюдських етичних норм відносно жінок, оскільки ці явища представляють собою анахронізм, певний ганебний пережиток минулого більшості країн світу. Мова йде про те, що жінка, можливо штучно, була віддалена від активної участі у суспільному житті. Активна суспільна роль жінки була скоріше виключенням, а зовсім не правилом. На сьогодні, як результат фемінізації, відбуваються певні зміни у співвідношенні суспільних прерогатив жінок і чоловіків: на нашу думку, жінка поступово відмовляється від прерогативи народжувати дітей в обмін на прерогативу відігравати активну суспільну роль.

На сьогодні єдиними застосовуваними на практиці методами боротьби із падінням народжуваності є: 1) матеріальне стимулювання жінок до народження дітей (в Україні такі виплати здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України, і з огляду на нестраховий характер таких виплат, даний метод цілком справедливо виведений за рамки соціального страхування); 2) виплата допомоги з тимчасової втрати працездатності у зв'язку із вагітністю та пологами (в Україні здійснюється в рамках соціального страхування з тимчасової втрати працездатності); 3) виплата допомоги за період догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (в Україні виплати здійснюються у вигляді державної допомоги за рахунок коштів Державного бюджету України). Стосовно перспектив у контексті даної проблематики, зазначимо, що перед суспільством є два можливі альтернативні варіанти вирішення проблем падіння народжуваності внаслідок зміни суспільних прерогатив жінок: 1) через проведення спеціальної освітньої і роз'яснювальної роботи допомогти жінкам усвідомити необхідність часткового самоусунення жінок від активної суспільної ролі та збереження жінками за собою прерогативи народжувати дітей (при цьому зазначене необхідне часткове усунення жінок від активної суспільної ролі має відбуватися виключно добровільно, на основі усвідомлення кожною конкретною жінкою всієї небезпечності ситуації, що склалася, оскільки прагнучи до гуманності і дотримання прав людини про введення будь-яких штучних заборон стосовно жінок мова йти не може); 2) використання наукових досягнень для штучного запліднення, виношування та народження дітей штучним способом (досвід сурогатного материнства – лише перший крок на цьому шляху, який призведе до відмови від необхідності участі організму жінки у процесі ембріонального розвитку (виношування) та народження дитини). Другий із зазначених варіантів, на жаль, представляється більш реалістичним, більше того, його фактична реалізація вже розпочалася.

Дослідження всіх дуже різноманітних причин тенденції падіння народжуваності представляє собою окрему наукову проблему. Однак у рамках даного дослідження звернемо особливу увагу на те, що сучасне падіння народжуваності внаслідок фемінізації пояснюється не лише свідомою відмовою жінки мати дітей, але й зростанням кількості таких випадків, коли жінка бажає, але не може мати дітей (при цьому серед причин такої ситуації можна зазначити далеко не тільки екологічні проблеми та їх вплив на здоров'я жінки). Зростання кількості таких випадків є не в останню чергу наслідком тенденції фемінізації, яка, крім іншого, проявляється у можливому погіршенні стану здоров'я жінок через зміну образу життя жінок, збільшення кількості та інтенсивності стресових ситуацій, вплив нехарактерного для жінок типу психологічного навантаження.

Окремо необхідно прокоментувати матеріальне стимулювання жінок до народження дітей як метод боротьби із падінням народжуваності. На нашу думку, даний метод має дещо суперечливі наслідки. Незаперечною в цілому його необхідність, особливо в країнах із перехідною економікою (в яких тенденції падіння народжуваності крім фемінізації, додатково обумовлюються несприятливою економічною ситуацією), зазначимо, що даний метод є одним із додаткових факторів руйнування інституту шлюбу, адже питома вага жінок, які народили дітей поза шлюбом, розраховуючи, серед іншого, і на зазначену матеріальну допомогу, дедалі зростає.

Тенденція фемінізації постала проявом появи і розповсюдження нового образу життя і нової системи поглядів на життя, в основу яких було покладено прагнення жінок до матеріальної незалежності від чоловіків. Іншими словами, як причини, так і наслідки тенденції фемінізації мають здебільшого економічну природу. Саме намагання жінок досягти матеріальної незалежності від чоловіків мало своїм наслідком прагнення жінок до успішної кар'єри, деградацію інституту шлюбу, падіння

народжуваності. У період виникнення тенденції фемінізації жінки відмовлялися від догляду за дітьми (розповсюдження дитячих садків та інших варіантів заміни матері у догляді за дитиною) на користь скорішого повернення до трудової діяльності, однак на теперішній час, крім іншого, розповсюдженою є ситуація відмови від народження дітей для того, щоб взагалі не переривати кар'єру.

Стосовно деградації інституту шлюбу зазначимо, що вступ до офіційного шлюбу для жінок протягом періоду дії тенденції фемінізації стає все менш необхідним з точки зору забезпечення засобів для існування, як це було раніше. Крім того, тиск з боку суспільства стосовно наявності шлюбу як передумови спільного проживання чоловіка і жінки стає дедалі слабкішим. Зазначене призводить до деградації інституту шлюбу, тобто втрати даним інститутом свого призначення і виключної необхідності, що у свою чергу означає руйнування традиційної системи поглядів на родину, тобто тієї системи поглядів, яка панувала у часи, коли народжуваність дозволяла забезпечити не тільки просте, але й розширене відтворення населення взагалі і трудових ресурсів зокрема. Об'єктивна можливість досягнення матеріальної незалежності від чоловіків у жінок з'явилася завдяки становленню капіталізму та утвердженню найманої праці як основи капіталістичної системи господарювання. Саме з появою і розповсюдженням феномену найманої праці з'явилася принципова можливість "соціальних ліфтів", тобто можливість переходу людини із одного прошарку населення (з певним рівнем матеріального благополуччя) до іншого прошарку (з більш високим рівнем матеріального благополуччя) завдяки високим результатам власної найманої праці. У докапіталістичній системі господарювання випадки зміни людиною одного прошарку населення на інший носили поодинокий характер і представляли собою виключення із правил (наприклад, особи із нижчих прошарків населення могли отримати не тільки значну матеріальну винагороду, але навіть і дворянські титули, за особливі заслуги перед державою і особисто перед першими особами держави (частіше за все, монархами)).

Ще одним підтвердженням того, що тенденція фемінізації має здебільшого економічну природу, є те, що частка жінок у складі осіб, які створили світову культурну і науково-технічну спадщину, є меншою, ніж частка чоловіків. При цьому зазначене співвідношення склалося не внаслідок пригнічення жінок та обмеження розвитку їх творчих здібностей і таланту, оскільки за весь період дії тенденції фемінізації дане співвідношення суттєвим чином не змінилося. Поясненням даного співвідношення є певні природні особливості жіночого менталітету, а саме: жінка консервативна, орієнтована на збереження традицій та дотримання укорінених норм і процедур (так званих рутин), що в цілому ніяк не спрямовує жінку на інновації (у тому числі і науково-технічні). Дана особливість жіночого менталітету пояснюється природним призначенням жінки народжувати дітей та доглядати за ними.

Крім того, у жіночого менталітету і організму в цілому є ще одна важлива особливість – витривалість, достатньо великий запас міцності для того, щоб переживати так звані "важкі часи", що також пов'язано із призначенням жінки народжувати дітей, оскільки виношування і народження дитини є процесами, які вимагають саме значної витривалості організму. Крім того, фізична і ментальна витривалість абсолютно необхідна для того, щоб у "важкі часи" забезпечити існування, зростання і належний розвиток дітей. Однак зворотним боком таких ментальних особливостей є менша у порівнянні із чоловіками частка серед жінок осіб здатних до інсайту (творчого озаріння), без якого неможливою є поява видатних творів мистецтва та здійснення науково-технічних проривів.

Проте у період дії тенденції фемінізації відбувається декілька важливих змін: радикально змінюється частка жінок у складі осіб, джерелом існування яких є доходи, отримані у результаті власної найманої праці або підприємницької діяльності; крім того, зростає частка жінок у складі осіб, які знаходяться на керівних посадах, у тому числі у політичній сфері.

Взагалі необхідно зазначити, що серед усіх відмінностей соціального страхування від соціальної допомоги найбільш важливе значення, на наш погляд, має наявність такої функції соціального страхування, як превентивна функція. У соціальному страхуванні превентивна функція знаходить вираз у формі правової та фінансової превенції, при цьому фінансова превенція у рамках соціального страхування (на відміну від ситуації у сфері ринкового страхування в Україні) дійсно реалізується на практиці. Превентивна функція соціального страхування застосовується не до всіх страхових випадків, однак до переважної їх більшості. До решти страхових випадків застосовується стимулююча функція соціального страхування. Стимулююча функція соціального страхування виконує два завдання: 1) стимулювання настання певних страхових випадків, ключовою особливістю яких є те, що превентивна функція до них не застосовується (наприклад, наявність гарантії оплати відпустки з вагітності та пологів у 100 % розмірі втраченого заробітку слабо, однак все ж таки стимулює жінок до народження дітей); 2) стимулювання платників страхових внесків до здійснення превентивних заходів і, таким чином, підсилення превентивної функції (наприклад, наявність механізму (на сьогодні його дію призупинено) зменшення/збільшення ставки страхових внесків на соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань для роботодавців, які у попередньому році досягли зменшення/збільшення кількості страхових випадків у порівнянні із базовим роком завдяки здійсненню або через відсутність здійснення превентивних заходів); 3) стимулювання відкладання у часі настання страхових випадків, ключовою особливістю яких є те, що превентивна функція до них не застосовується (наприклад, стимулювання більш пізнього виходу громадян на пенсію у рамках загальнообов'язкового державного пенсійного страхування). Однією із найважливіших відмінностей соціального страхування від ринкового страхування є наявність у рамках соціального страхування стимулювання настання певних страхових випадків. Таким чином, завдання відтворення трудових ресурсів у рамках соціального страхування вирішуються завдяки використанню не тільки превентивної, але й стимулюючої функції.

Відтворення трудових ресурсів відбувається за такими напрямками: 1) кількісне відтворення (збереження і збільшення кількості трудових ресурсів); 2) якісне відтворення (збереження і підвищення якості трудових ресурсів). Збереження і підвищення якості трудових ресурсів у свою чергу поділяється на: 1) збереження і підвищення фізичних характеристик трудових ресурсів (тобто працездатності); 2) збереження і підвищення професійних характеристик трудових ресурсів (тобто їх здатності до працевлаштування та можливості реалізувати свою працездатність). Якщо за перший напрямком збереження і підвищення якості трудових ресурсів відповідають соціальне страхування з тимчасової втрати працездатності та соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві, то за другий напрямком збереження і підвищення якості трудових ресурсів відповідає у першу чергу соціальне страхування на випадок безробіття, і частково загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (вплив здійснюється шляхом зміни пенсійного віку і шляхом стимулювання більш пізнього виходу громадян на пенсію, чим досягається регулювання присутності на ринку праці осіб передпенсійного і пенсійного віку, а значить і регулювання кількості робочих місць доступних для працевлаштування молоді).

Якщо перед соціальним страхуванням з тимчасової втрати працездатності і соціальним страхуванням від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань не постають принципово нові завдання (основний напрямком удосконалення – підсилення превентивної і стимулюючої функцій), то перед соціальним страхуванням на випадок безробіття на сучасному етапі постають принципово нові складні завдання забезпечити одночасно гнучкість даного виду соціального страхування, активні заходи сприяння зайнятості, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів в умовах підвищення гнучкості ринку праці і розповсюдження неоліберальної моделі трудових відносин.

Висновки. У даному дослідженні основний наголос було здійснено на розгляді особливостей функціонування кожного із фондів соціального страхування в контексті впливу на відтворення трудових ресурсів, оскільки саме зазначені особливості найбільш повно розкривають сутність кожного із видів соціального страхування. Досліджені таким чином особливості дозволяють визначити сильні і слабкі сторони у діяльності фондів соціального страхування, а значить, і сформулювати найбільш важливі напрямки подальшого вдосконалення ролі системи соціального страхування у відтворенні трудових ресурсів.

Література

1. Верланов С. Імплементация Европейської соціальної хартії (переглянутої) у вітчизняну юридичну практику: проблеми та перспективи [Текст] / С. Верланов // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С.15-22.
2. Князев Ю. Социальные функции современного государства / Ю. Князев // Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 1. – С.28-39.
3. Оленевич Н. Социальное партнерство: деякі питання теорії та практики становлення в Україні [Текст] / Н. Оленевич // Економіст. – 2005. – № 8. – С.70-74.
4. Стрежнева М. Проблемы социальной политики в Европейском союзе [Текст] / М. Стрежнева // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 8. – С.22-32.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2012 р.

ТОВ "ДКС Центр"